

“बंजारा समाजाचे कौटुंबिक जीवन व आर्थिक स्थितीचे अध्ययन”

डॉ. किशोर उत्तमराव राऊत**

प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग
संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती

कु. गोदावरी विठ्ठल बन*

पीएच.डी. संशोधक विद्यार्थी
समाजशास्त्र विभाग
संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती

प्रस्तावणा :-

भारतात विविध भाषा बोलणारे व भिन्न संस्कृतीचे लोकसमुह या देशात अजही प्राचीन काळापासून एकत्र राहतात. समृद्ध आणि विविधतेने नटलेल्या संस्कृतीचे व सामाजिक व्यवहाराचे सुंदर मिश्रण आपणास भारतीय समाजरचनेत पहावयास मिळते. असे सुंदर मिश्रण दिसत असले तरी प्रत्येक धर्म आणि जाती-जमाती स्वतःची वैशिष्ट्ये व वेगळेपण असल्याचे दिसून येते. जवाहरलाल हुड ने आपल्या ग्रंथात म्हणतात की, कोणत्याही जातीचा इतिहास हा तिचे रितीरिवाज, अधश्रद्धा, विविध विचार, परंपरा यातून संस्कृतीचा परिचय तिच्या लोकसाहित्यातून होत असतो. बंजारा समाजाला गोरबंजारा, बंजारा, लंबाडी, लमाणी, लमाण बंजारी आणि बालदिय या नावाने ओळखले जाते. हे बंजारा मुळचे उत्तर भारतातील म्हणजेच 'मारवाड' प्रांतातील आहेत. ते राजपुताचे वंशज आहेत. "अशोक पवार व सुनिता राठोड - 2013 : 10, 11"

पारंपारिक जीवन जगणाऱ्या बंजारांमध्ये चरितार्थ चालावा या मर्यादित हेतुने व्यावसायिक प्रक्रिया चालू होती. त्यामुळे त्याची एकुण अर्थ व्यवस्था चरितार्थ केंद्रीत किंवा उदरनिर्वाह करीत होती असे म्हणणे योग्य होईल. दिर्घकाळ पुरेल इतके अन्नधान्य साठवणे किंवा नाणेव्यवस्था प्रचलीत झाल्यानंतर धनसंचय करणे, स्थावर मालमत्ता पैसा गुंतवणे या प्रवृत्तीचा त्यांचा मोठ्या प्रमाणात अभाव होता त्यामुळे बंजारा समाज सतत भटकत असल्यामुळे स्थिर जीवनाची संकल्पनाच त्यांच्यात रुजुलेली नव्हती. बंजारा समाज इतर समाजांपासून अलिप्त जीवन जगणारा समाज असला तरी ते आत्मनिर्भर असा होता गाई, बैलाचे पालन पोषण करून त्याआधारे वेगवेगळ्या वस्तुचा व्यापार करण्याची कला बंजारा समाजाजवळ होती. वेगवेगळ्या प्रांतांमध्ये जाउन ते समुहाने बैलांची खरेदी-विक्री करीत असत. त्यास ते 'हेडीपणा' म्हणत बैलाच्या साहयाने केला जाणारा जो व्यापार आहे त्यास बंजारे 'लदेणी' म्हणत. बैलाच्या पाठीवर गोणी ठेवून बंजारे एका प्रांतातून दुसऱ्या प्रांतामध्ये व्यापारासाठी जात होते. व्यापारामध्ये मीठ, मसाल्याच्या वस्तु, रेशीम, धान्य अशा वस्तुची आयात-निर्यात करीत असत.

युरोपियन लोकांच्या आगमनानंतर बंजारांच्या व्यापारी क्षेत्रावर बंधने आली दळणवळणाची नवीन साधने अस्तीत्वात आली त्यामुळे बंजारांच्या पारंपारिक व्यवसायाचा न्हास झाला. ज्याठीकाणी ते व्यापारासाठी गेले त्या भागात गावापासून दुर आपली वस्ती करून राहु लागले व आजही बंजारांच्या तांडा दलदलीत जमीन असलेल्या भागात दिसून येत नाही अपवाद वगळता पठार,

माळरान, खडकाळ अशा ठिकाणी बंजारा तांडे असलेले दिसून येतात. "रुख्मीणी पवार - 2016 : 63, 64"

बंजारा जमातीच्या समुदायासाठी गोरमाटी असाही एक शब्दप्रयोग केला जातो. मातीशी जुळलेला माणुस, मातीशी नात ठेवणारा माणुस म्हणजे गोरमाटी तसेच हिंदी व राजस्थानी भाषेत गौर या नावाने उल्लेख होतो. गौरमाटीला गोरमाटी हा शब्द प्रयोग बंजारा बांधव आपल्या स्वकीयासाठीच करतांना दिसतात. तसेच बंजारा हा भाब्द भारतीयासाठी परिचित नाही असे नाही. तसेच बंजारा लोकगणासाठी मात्र गौर बणजारा असा शब्द प्रयोग होतांना दिसतो. या शब्दाचा शब्दःअर्थ म्हणजे गौर क्षत्रिय असलेला लढवय्या असा होतो. कालांतराने बंजारा हा शब्द रूढ झाला आहे. "Mr. M. Wikipedia.org."

साहित्याचा आढावा :-

मानवाचे पृथ्वीवर जेव्हा आगमन झाले तेव्हा त्याला अनेक गोष्टीची गरज भासू लागली. मानवाच्या मुलभूत गरजेतून आर्थिक संघटनाची क्रिया सुरू झाली. मानवी प्राण्यामध्ये परिस्थिती आणि प्रयत्नामुळे अनेक लोक प्राथमिक स्वरूपाचे जीवन जगू लागले. प्रगत समाजापेक्षा बंजारा समाजाची अर्थव्यवस्था आजही अप्रगत अवस्थेत असल्याचे दिसून येते.

मानवी सभ्यता संस्कृती आणि समाज यांच्या विकासावर अनेक विचारवंतानी विचार केलेला आहे व निष्कर्ष काढून सिंध्दातही मांडलेली आहे. त्यापैकी काही विचारवंत अँडम स्मिथ, लिस्ट, आलेक्झांडर, वान, हम्बोल्ट, हिल्डेब्राड व हरिंग्टन, इत्यादीचे विचार महत्वपूर्ण आहेत. बंजारा घनदाट जंगलात पठारी प्रदेशात आपले वास्तव्य केलेली दिसून येतात. आजही त्यांची घरे गावगाड्यापासून दुर असतात. 'तांडा' संस्कृती व तांडा संघटन याला आजही महत्व आहे. "रुख्मीणी पवार - आगस्ट 2016 पा.क. 63"

उद्देश :-

1. बंजारा समाजाच्या कुटुंबांचे स्वरूप अभ्यासणे.
2. बंजारा समाजाच्या स्त्री-पुरुषातील श्रमविभाजनाचा अभ्यास करणे.
3. बंजारा समाजाच्या आर्थिक स्थितीचा अभ्यास करणे.

गृहितके :-

1. बंजारा समाजाला कुटुंब नियोजनाचे महत्व पटले आहे.
2. बंजारा समाजात पितृसत्ताक कुटुंब पध्दती अस्तीत्वात आहे.
3. बंजारा समाजात घरगुती कुकुट पालन व्यवसाय आढळतो.

अध्ययन पध्दती :-

प्रस्तुत संशोधन निबंध हा द्वितीय तथ्य सामुग्रीवर आधारीत असुन हया शोध निबंधाचे सविस्तर अध्ययन करतांना प्रकाशीत साहित्याचा (संदर्भ ग्रंथ) दुय्यम तथ्य व वेबसाईट सामुग्रीचा आधार घेतला आहे.

सामाजिक जीवन :-

समाज म्हणजे अनेक प्रकारच्या सामाजिक संबधाचे जाळे आहे. समाज ही सज्ञा अत्यंत व्यापक स्वरूपाची आहे. कोणताही समाज असो त्यामध्ये सहकार्य साधर्म्य असते. समाजामध्ये प्रेमाची व एकात्मतेची भावना असते. त्याच बरोबर परस्परावलंबनाची प्रवृत्तीही असते. सदर समाजाची उभारणी ही फक्त करारात्मक संबधातुन निर्माण झालेली नसुन नैसर्गिक व मानसिक संबधातुन त्याचा विकास झालेला असते. मानव जसा समाजशील प्राणी आहे त्याच बरोबर तो संस्कृतीशीलही आहे. संस्कृती निर्माण करण्याचे व तिचे अनुसरून करण्याचे सामर्थ्य फक्त मानवी समाजातच आहे. समाज ही सज्ञा व्यापक असली तरी संस्कृती भिन्नत्वामुळे समाजाचे वेगवेगळ्या विभागात विभाजन झालेले आहे. त्यापैकी बंजारा समाज हा एक आहे. बंजारा समाज इतर समाजसंस्कृतीच्या तुलनेत भिन्नत्व असलेला समाज आहे. या समाजात वेगवेगळ्या संस्था कार्यरत आहेत. त्यापैकी कुटुंबसंस्था ही समाजाची छोटी प्रतिकृती आहे.

व्याप्ती आणि समाज यांच्यात आंरकिया घडवुन आणणारी व व्यक्तीच्या सामाजिक करणाला प्रारंभ करणारी पहिली व महत्वाची संस्था म्हणजे कुटुंब होय. कुटुंब हा एक प्राथमिक समुह आहे. कुटुंबसंस्था निर्माण झाल्यापासुन खऱ्या अर्थाने मानसाच्या प्रगतीला आणि सामाजिक विकासाला गती मिळाली. पृथ्वीतलावर असलेल्या प्रत्येक समाजाच्या विकासाचे मुळ कुटुंबच आहे. भावनात्मक घनिष्टता, मुलांचे संगोपण, सामाजिकरण, संस्कृतीकरण या सर्व प्रकिया कुटुंबातच होत असतात. बंजारा समाज याला अपवाद नाही पारंपारिक बंजारा समाजामध्ये संयुक्त कुटुंबातील वयोवृद्ध व्यक्ती कुटुंब प्रमुखाची भुमीका पार पाडत असे. कुटुंबातील सर्वच सदस्य सामाजिक अर्थीक उत्पादन करीत बंजारा समाजातील संयुक्त कुटुंबाचे एक वैशीष्टे म्हणजे विवाह झाल्यानंतर एखादा मुलगा स्वतंत्र राहण्याच्या विचारात असेल तर त्याला संपत्तीचा हिस्सा दिला जात नाही त्याला संपत्तीतुन बेदखल करतात ही स्थिती जोपर्यंत कुटुंबातील सर्व भाउ स्वतंत्र राहु शकत नाही तोपर्यंत सगळ्यासाठी असुन शकते. तसेच बंजारा समाजातील कुटुंबप्रमुखाला कारभारी असे म्हणतात. मुलगा कर्ता झाल्यास वडील कारभारपणाची सुत्रे मुलाच्या हतात देतात. हे हस्तांतरण अजतागायत चालु आहे. "रुख्मीणी पवार - 2016 : 86, 86"

कुटुंबाचे स्वरूप :-

बंजारा समाजामध्ये पितृसत्ताक कुटुंबपध्दती अस्तीत्वात होती व आजही आस्तीत्वात आहे. कुटुंब प्रमुखला अनेक

प्रकारचे अधिकार असतात. कुटुंबातील सर्व सदस्यामध्ये सामजस्य ठेवण्याचे कार्य कुटुंब प्रमुखाला करावे लागते. या समाजामध्ये स्त्रीयांना कुटुंबामध्ये दुय्यम स्थान असते. पण घराची स्वच्छता, व्यवस्था, उत्पादन यामध्ये स्त्रीयाचे महत्वपूर्ण योगदान असते. अलीकडच्या काळामध्ये नागरीकरण, बाहय संस्कृतीच्या संपर्क दळणवळणाच्या साधनाचा सुविधामुळे केंद्र कुटुंबाचे संख्येत वाढ झालेली आहे. 'मी' आणि माझे ही प्रवृत्ती वाढत चालेली आहे. तरी बहुसंख्या ठीकाणी बंजारा समाजात संयुक्त कुटुंबाला महत्वाचे स्थान आहे.

आहार, मालमत्ता, उत्पादन प्रकिया ही संयुक्त स्वरूपाची असते रात्रीच्या विश्रांतीसाठी प्रत्येकाची व्यवस्था स्वतंत्र असते गुराच्या गोठयात एका बाजुला किंवा एखादी छोटी झोपडी अशी प्रत्येकाची व्यवस्था स्वतंत्र असते. पुरुषाच्या गैरहजेरीत कुटुंबासाठी आवश्यक असणाऱ्या गरजाची पूर्तता कुटुंबातील स्त्री करीत असते. पण तीला कुटुंबप्रमुखाचा दर्जा मिळु शकत नाही. लिंगभेदानुसार व वयानुसार कुटुंबामध्ये गट असतात. प्रत्येक गटातील व्यक्तीच्या कामाची विभागणी वागण्याच्या पध्दती वेगवेगळ्या असतात. कुटुंबामध्ये एकापेक्षा अनेक भावाचा समावेश असल्यास मोठया भावाच्या पत्नीस मानाचे स्थान असते. सासुच्या खालोखाल तिचा दर्जा असतो, भावाच्या पत्नीस "भोजाई" म्हणतात. कुटुंबात वयस्कर पाहुणे मंडळी घरी आल्यास घरातील स्त्रिया पाय धुण्यास पाणी देतात. पिण्यासाठी पाण्याबरोबर गुळाचा खडा देउन आदरातिथ्य करतात व येणाऱ्या पाहुण्यांना नमस्कार करतात ही प्रथा परंपरा आजही चालु आहे हे विशेष. "रुख्मीणी पवार - 2016 : 86"

त्यांचे भाषेचे वेगळेपण असुन कुटुंबात एकमेकाशी बंजारा बोली भाषेतुनच संवाद साधतात असे आत्मराम निराम राठोड यांनी तांडयाचे जगणे-भोगणे प्रमाण मराठी भाषेतुन मांडले त्यामुळे काही तांडयामधील भाषेचे प्रमाण मिश्र आहे. त्याच प्रमाणे कुटुंबात ते एकत्रपणे सण उत्सव त्यामध्ये तीज, होळी, दिवाळी हे सण साजरे करतात तसेच श्रध्दास्थान म्हणुन पोहरादेवी अजुन ते सेवालालमहाराज जयंती तसेच पोहरादेवी यात्रा उत्सवामध्ये भाग घेतात. "सुनिल आनंदराव राठोड - 2012 : 34, 35"

बहुपत्नीक कुटुंब :-

बंजारा समाजात बहुपत्नीत्वाची प्रथा आहे. एकापेक्षा अनेक स्त्रियांशी विवाह करणे शौर्याचे लक्षण समजले जाते. तसेच पहिल्या पत्नीपासून मूल होत नसेल ती रोगी किंवा आजारी असेल तर बंजारी समाजात दुसऱ्या स्त्रिबरोबर विवाह करतात त्या ठिकाणी बहुपत्नी कुटुंब असते त्याठिकाणी संघर्ष, हेवेदावे, एकमेकांचा व्देश करण्याच्या प्रवृत्त्या दिसुन येते. या समाजामध्ये आपत्यांच्या म्हणजेच मुलीच्या जनमाविषयी फारशी समाधानकारक प्रवृत्ती नसते. मुलगी परक्याचे धन आहे. अशी समजूत पहावयास मिळते. "रुख्मीणी पवार - 2016 : 87"

कुटुंबनियोजन :-

पारंपारिक समाजात कुटुंब नियोजनाची सुविधा नसल्यामुळे नैसर्गिकरीत्या सुरु आलेली जनगणना क्षमता नैसर्गिक नियमानुसारच थोबली जात असे 14 ते 16 अपत्यांना जन्म देणारे स्त्री-पुरुष मोठ्या संख्येने आढळून येतात. कुटुंबनियोजनाची शास्त्रीय माहिती नसल्यामुळे काही नैसर्गिक वनस्पतीचा ते उपयोग करीत असत, परंतु त्याला कोणताही आधार नव्हता. पण आज सुधारित संस्कृतीच्या संपर्कामुळे व आरोग्य विषयक सुविधांमुळे कुटुंबनियोजनाचे महत्व बंगारा समाजालाही पटलेले आहे. "रुख्मीणी पवार – 2016 : 88"

घराची रचना :-

बंगारा समाजाच्या वसाहतीला तांडा म्हणतात. या तांड्यात साधारणपणे 40 ते 50 घरे असतात हा तांडा नाईकाच्या नावाने ओळखला जातो. बंगाराची घरे नैसर्गिक साधन सामग्रीपासून तयार करण्यात आलेली असतात. दोन मोठे खांब असतात त्याला बंगारे 'थय' असे म्हणतात. त्या खांबावर एक लाकडी तुळई असते त्याला आथडीया म्हणतात त्यावर तिरप्या रेषेत अनेक मोठ्या लाकडी दांड्या ठेवतात त्याला बासा म्हणतात. वरील मोठ्या ज्या त्या मोठ्या लाकडांना आधार देण्यासाठी जे छोटे खांब असतात त्या लहान खांबांना चुनी म्हणतात. त्यांचे घराचे छत पळसाच्या पानापासून तयार केलेले असते. त्या छतावरील पानाचे घर इतके चांगल्या प्रकारचे असतात की ते अनेक वेळा नवीन बघणाऱ्यासाठी ते कवेलाचे छतासारखे दिसतात त्यांचे घराचे दरावाचे अतिशय कमी उंचीचे असते. अर्थात टेंगणे असते. प्रत्येकाला त्यांच्या घरात जायचे असेल तर वाकुनच जावे लागते. परंतु घराचे दार मात्र पुर्व दिशेलाच असते हे मात्र विशेष अशा प्रकारची बंगाराची घराची रचना असते.

काही वयोवृद्ध व्यक्तीचे असे मत आहे की, बंगारे सुर्यवंशी आहेत. त्यामुळे सुर्याचे पहिले दर्शन व्हावे सुर्याचे किरण घरात पडावे यासाठी बंगारे त्यांचे घराचे दार पुर्वेला करतात त्या समाजाचे महत्वाचे वैशिष्ट्ये म्हणजे त्यांचे चुल जी असते ती घरात उजव्या बाजूला असते. वास्तुशास्त्राच्या नियमाप्रमाणे चुल उजव्याबाजूला असणे शुभ समजले जाते ते चुलीसाठी तीन दगड मांडतात. त्याला ते मंगाळा म्हणतात. पुर्वी चुलीतील विस्तव अनेक वर्षापर्यंत न विझू देण्याची प्रथा होती. चोविस तास घरात विस्तव रहावे त्यावेळी शुभ समजले जात होते. आज आगपेटया बंगाराच्या घरापर्यंत पोहचलेल्या असल्यामुळे आता कायम घरामध्ये विस्तव ठेवण्याची परंपरा कमी झालेली आहे. "रुख्मीणी पवार – 2016 : 89"

वारसा आणि मालमत्ता :-

भारतीय समाजातील कुटुंब व्यवस्थेप्रमाणे बंगारा समाजामध्ये सुद्धा पुर्वीपासूनच पितृसत्ताक कुटुंबपध्दती अस्तीत्वात आहे. आपले नाव सांगतांना मुलगा वडिलाच्या नावाचा उललेख करीत असतो. वडिलोपार्जीत संपत्तीचा व्यवसाय सुद्धा माठया जिकरीने करतात, बाळांतपण मुलाचे संगोपन अशी कष्टाची कामे स्त्रिया सहज आणि

वारसदार मुलगा असतो मुलाच्या नावाने वारसा हक्काने संपत्ती होते ही वंश परंपरा चालत आलेली आहे. म्हणून स्थावर, जंगम मालमत्तेचा सांभाळ हा मुलांना करावा लागतो. कुटुंबात जी मालमत्ता असेल ती वडीलानंतर आपोआपच वारस हक्काने मुलाची होते. मालमत्तेचा हक्क मुलीकडे जात नाही याचाच अर्थ मुलीचा दर्जा दुय्यम समजला जातो.

संपत्तीची मालकी अथवा तीचे वाटप तसेच ती सांभाळण्याची जबाबदारी कुटुंबातील कर्त्या पुरुषावर असते. कुटुंबामध्ये एकापेक्षा अनेक मुले असतील तर असलेल्या स्थावर जंगम मालमत्ता संपत्तीचे विभाजन करून सर्व मुलांना समान हिस्सा दिला जातो. कुटुंबाचे विभाजन करतांना मात्र राहते घर म्हणजे वडीलोपार्जीत मुळ घर सर्वात लहान मुलाला देण्याची प्रथा आहे. त्याला 'थापेर' घर असे म्हणतात. कुटुंबाच्या विभाजनानंतर आई वडीलांनी कोणत्या मुलासोबत रहावे हे त्यांचे इच्छेवर अवलंबून असते. विभाजनामध्ये आई वडीलासाठी सुद्धा वेगळा हिस्सा ठेवला जातो पित्याच्या मृत्युनंतर त्यांच्या ठेवलेल्या संपत्तीची सुद्धा समान मुलांना वाटणी केली जाते. स्त्रियांच्या नावावर मात्र कोणतेही मालमत्ता नसते. परंतु पारंपारिक अवस्थेत संयुक्त कुटुंबाला फार महत्व होते. परंपरेने चालत आलेल्या व्यक्ती-व्यक्तींमध्ये एकाम्भावना निर्माण केलेल्या प्रथा परंपरा आधुनिक संस्कृतीने फार मोठा हादरा दिलेला आहे. व्यक्तीवादी, स्वार्थी प्रवृत्तीमुळे बंगारा समाजातील संघटन कमी होत चाललेले आहे. पती पत्नी आणि आपली अविवाहित मुले यांचाच समावेश कुटुंबात असावा ही प्रवृत्ती वाढत चालेलेली आहे. "रुख्मीणी पवार – 2016 : 91, 92"

कुटुंबातील जातीवाचक नियमने :-

बंगारा समाजातील जातीवाचक संज्ञा सामाजिक कर्तव्याचे निदर्शक आहेत. परस्पराशी कुटुंबामध्ये वागतांना काही नियमांचे पालन कुटुंबातील स्त्री-पुरुषांना करावे लागतात. ज्यामध्ये सुन जेव्हा सासऱ्यांना बोलत असते तेव्हा त्यांच्या बोलण्यामध्ये आदरयुक्त भाव असते. सासऱ्याला बंगारा समाजामध्ये वडारी असे म्हणतात. अलीकडे हा शब्द कालबाहय ठरत असून त्याची जागा 'मामा' या शब्दाने घेतली असल्याचे दिसून येते. तसेच पतीच्या मोठ्या भावासही 'वडारी' म्हणतात. सासरा व पतीचा मोठा भाउ 'जेठजी' आदरार्थी समजले जातात. या नाते संबंदात थट्टा मस्करी नसते फक्त आदरयुक्त भाव असते. जेठजी आणि सासरा यांचे समोर घुगट घेण्याची प्रथा पुर्वी बंगारा समाजात होती. सासु हा भाब्द मात्र सर्व समाजासाठी दरारायुक्त समजला जाणारा भाब्द आहे. "रुख्मीणी पवार – 2016 : 92"

कुटुंबातील स्त्रीचे स्थान :-

बंगारा स्त्रियामध्ये कामे करण्याची क्षमता जास्त प्रमाणात असते. घरकाम व शेती व्यतिरिक्त या स्त्रिया इतरही सुलभ समजतात कुटुंबात असलेला कामाचा व्याप सांभाळून या स्त्रिया होळी, दिवाळी, विवाहासारख्या प्रसंगी

नृत्यगायनात सुध्दा आनंदाने सहभागी होतात. कुटुंबातील स्त्रीचे स्थान पुरुषाच्या तुलनेत दुय्यम असते अर्थिक व्यवहार मुलामुलीच्या विवाहासंबंधीचे निर्णय यामध्ये स्त्रियांचा सहभाग नसतो. कुटुंबातील एखादी स्त्री रजःस्वला असेल तर पाच दिवस तीला घराबाहेर राहावे लागे. तीला कोणाचाही स्पर्श होणार नाही याची दक्षता घेतली जाते. विटाळ पवित्र-अपवित्र या सर्व नियमांचा विळखा स्त्रीयाभोवती असलेला दिसून येते. .

बदलत्या समाजप्रवाहाबरोबर बंजारा समाजातील कौटुंबिक जीवनाशी संबंधित असणाऱ्या संकल्पना बदलेल्या आहेत. त्यामुळे स्त्रियांच्या दर्जात थोडा बदल झालेला असल्याचे दिसून येते. फार मोठे व्यवहार स्त्रीच्या हाती देण्यात आलेले नसले तरी बाजारात लहान लहान वस्तुची खरेदी विक्री स्त्रिया करतांना दिसून येतात. स्वतःसाठी एखादी वस्तु खरेदी करावयाची असेल तर स्व-कष्टातुन त्या पैशाची बचत करतात. छोटे सोन्याचांदीचे दागीने करण्याची प्रवृत्तीही वाढत चालेली दिसून येते. त्यामुळे पूर्वीपेक्षा स्त्रीचे स्थानामध्ये बरीच सुधारणा झाल्याचे दिसून येत आहे. "रुख्मीणी पवार - 2016 10, 11"

बंजारा स्त्री-पुरुषातील श्रमविभाजन :-

बंजारा समाजातील कौटुंबिक श्रमविभाजनाचे स्वरूप लिंगभेदावर आधारलेले असते. स्त्री-पुरुषाच्या कामाचे स्वरूप भिन्न असल्याचे दिसून येते. सकाळी उठल्यापासुन ते रात्री झोपेपर्यंत स्त्रियांच्या कामाचे स्वरूप पाहिले तर त्या अविश्रांतपणे कामे करतांना दिसतात. भटकत्या अवस्थेतदेखील स्त्रियांची कामे अतिशय कष्टाची होती. गाई म्हशींची धार काढणे, चहा करणे, पाणी तापवणे, भांडी घासणे, घर सारवणे, घरातील स्वच्छता, शेण काढणे, मुलांची देखाभल इत्यादिचा समावेश घकामात होतो. ही सर्व कामे करून स्त्रिया पुरुषाच्या बरोबर शेतीमध्ये काम करतात. देशातील काणाकोपऱ्यातील कोणताही समाज असो स्त्रियांना नेहमी कनिष्ठ स्थान दिलेले आहे. याला बंजारा समाज देखील अपवाद नाही काही कामे स्त्रियांनीच केली पाहिजे अशी अपेक्षा असते.

काही प्रसंगी कुटुंबातील स्त्री आजारी असेल किंवा गावी गेलेली असेल तर अत्यंत आवयक ती कामे पुरुष करतात. पूर्वी संयुक्त कुटुंब पध्दती अस्थीत्वात असल्यामुळे घरात एकापेक्षा अनेक स्त्रिया असत. त्यामुळे पुरुषांनी घरातील कामे करण्याची गरज भासत नाही. पिठाच्या गीरणीची सुविधा नव्हती त्यावेळी बंजारा स्त्रिया पहाटे चार वाजता उठुन जात्यावर दळण दळत असत. पहाटेच्या वेळी झोप येवु नये म्हणुन जात्यावरची गाणी गात असत. "रुख्मीणी पवार - 2016 : 72, 73"

घरगुती कुकुटपालन :-

अलिकडच्या काळात घरगुती कुकुटपालनाचा व्यवसाय करण्याची प्रवृत्ती वाढत आहे.त्याचबरोबर शेळ्या-मेंढयाचे पालन करणे यावरही भर दिला जात आहे. समाज स्थिर जीवन जगत असल्यामुळे अशा छोट्या व्यवसायांना ते घेवाण करण्याच्या कामात विकास होत गेला तसेच आपले व मालाचे संरक्षण करण्यासाठी हा वर्ग समुहाने जाऊ

प्राधान्य देवु लागलेले आहेत. कोंबडयांना बंजारा भाषेत 'कुकडी' म्हणतात कोंबडयाच्या घराला 'खोडो' म्हणतात. हा व्यवसाय स्त्रियांचा मोठ्या प्रमाणात करतात. जवळपासच्या आठवडी बाजारात त्यांची विक्री करतात. "रुख्मीणी पवार - 2016 : 72"

शेती व्यवसाय :-

औद्योगिकरण, नागरीकरण यांच्या वाढत्या विकासामुळे बंजारा समाजातील परंपरागत व्यापारी प्रवृत्ती कमी झालेली आहे. स्थायी जीवन जगत असतांना शेती व्यवसायाकडे त्यांनी लक्ष केंद्रित केलेले आहे. पशुपालनाचा व्यवसाय करीत असतांना जमीनदार लोक शेणखतासाठी बजारांना शेतीमध्ये राहण्यासाठी जागा देत असत. कलांतराने ते जमीनदाराची शेती आपल्या गाई बलाच्या साहाय्याने करू लागले स्वतःच्या मालकीची शेती नव्हती. पण भुमातेची सेवा केल्यामुळे थोड्याफार प्रमाणात पैशाची बचत करण्याचे कौशल्य त्यांच्यात निर्माण झाले. पुढे शेतमजुरांचे रूपांतर शेतमालकात झाले. "रुख्मीणी पवार - 2016 : 72"

आर्थिक स्थिती :-

प्रगत समाजापेक्षा बंजारा समाजाची अर्थव्यवस्था आजही अप्रगत अवस्थेत असण्याची आपणास पहावयास मिळते. बंजारे ही घनदाट जंगलात. तसेच पठारी प्रदेशात आपली वास्तव्य करून राहत असल्याचे दिसून येतात. आजही त्यांची घरी गाववाडयापासुन बरीच दुर आहेत. बंजारे ही तांडा संस्कृती, तांडा संघटन या गोष्टीला फार महत्त्व देतात. समुहजीवन व सहकार तत्व बंजारा समाजाच्या अर्थव्यवस्थेत प्रामुख्याने दिसून येते. सहकार व समुह प्रवृत्तीमुळे लदेणी म्हणजे सामायिक व्यापार करण्याची परंपरा बंजारा समुहजीवन पध्दतीमध्ये फार प्राचीन काळापासुन होती. सामुहिक मासेमारी करणे, शिकार करणे, शेती करणे, इतर घर बांधणे इत्यादी ठिकाणी समाजात एक्याची भावना दिसून येते.

जेव्हा मानव मांसाहारी होता तेव्हा त्यांच्या गरजा फार कमी होत्या. फार पूर्वी मासेमारी करणे हे बंजारा समाज प्राचीनकाळापासुन करीत आले आहेत. परंतु बंजारा समाजात शेती करण्याची कला अवगत झाली तेव्हापासुन समाज शेती करीत असताना त्यातुन त्यांना अनेक अडचणी निर्माण झाल्या. शेतीचे उत्पादन कमी गरजेपेक्षा जास्त तर कधी कमी पडत असे त्यामुळे त्यांचेकडे असलेले जास्त धान्य ते दुसऱ्यांना देत व कमी पडलेले धान्य दुसऱ्याकडुन घेत असे. येथुनच बंजारा समुहामध्ये देवण-घेवाण करण्याची प्रथा उदयास आली. शेती ही निसर्गावर अवलंबुन असल्यामुळे प्रत्येकाचे परस्परालंबन वाढले. कारण काही भागात पाणी कमी पडल्यामुळे त्या भागातील लोकांना जास्त पाणी पडलेल्या भागातील लोकाकडुन गरजा भागविणे भाग पडत असे अशी आपआपसात गरजा भागविण्यासाठी एका भागाची दुसऱ्या भागाशी देवाण

महत्त्व :-

बंजारा समाजाची कौटुंबिक भाषा, वेशभुषा व संस्कृती टिकवून ठेवण्याचा प्रयत्न प्रत्येक कुटुंबातील व्यक्ती व समुह समुदाय करीत असतो. भुतकालीन घटनांचा संबंध वर्तमानकाली जीवनाशी जोडण्याचा प्रयत्न सणसमारंभाच्या व व्यवसायाच्या माध्यमातून केला जात असून

निष्कर्ष :-

बंजारा समाज आतापर्यंत पुर्णतः स्थिरावलेला दिसत नाही. आपल्या मुलभूत गरजा जेमतेम भागवतांना दिसत आहे. त्यांचेकडे उपजिवीकेचे साधन (शेती) अल्पप्रमाणात आहे व या समाजात बऱ्याच कुटुंबात स्वतःची शेती वा कुठलाही व्यवसाय नसल्याने इतरांच्या शेतात शेतमजुर किंवा मोलमजुरी करून आपल्या कुटुंबाचा उदरनिर्वाह करतात. समाजामध्ये मोठ्या प्रमाणावर अज्ञान, अंधश्रद्धा, अनिश्चरूढी परंपरा, चालिरीती अशा बाबी दिसून येतात आजही तो हजारो वर्षांपूर्वीच्या आदिमानवाचा रानटी, व्यसनी, आडाणी जीवन जगत आहेत. प्राचीन काळापासून चालत आलेल्या परंपरागत व्यवसाय आजसुद्धा सोडायला तयार नाहीत बंजारा समाजाच्या कौटुंबिक जीवनात देवभोळेपणा, नवस, रूढी, परंपराचा पगडा असून धार्मिक विधीवर अनेक कुटुंब खर्च करतांना पहावयास मिळतात काही-काही कुटुंब तर प्रसंगी कर्ज काढून कुटुंबाचा उदरनिर्वाह करतात. बंजारा समाजातील ज्या कुटुंबाचा संबंध 'तांडा' सोडून गावांशी किंवा शहराशी आला आहे. त्याच्या काही प्रमाणात सुधारणा झाली तरी

सणसमारंभातून जीवन जगण्याची नवीन प्रेरणा मिळत असते. तसेच बंजारा वास्तव्य हे पठारी प्रदेशात केलेले दिसून येते. या समाजातील आजही त्यांची घरे गावगाड्यापासून दुर आहेत. 'तांडा संस्कृती' तांडा संघटन' याला जास्त महत्त्व देतात. बंजारा गणाच्या सामाजिक संघटनेत नायकाच्या नावाला व्यक्तीमत्वाला व प्रतिष्ठेला अनन्य साधारण महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

इतर समाजाच्या तुलनेत ती सुधारणा नगण्यच आहे. बंजारा समाज जीवनाच्या प्रत्येक म्हणजेच राजकीय, शैक्षणिक व व्यवसायीक क्षेत्रात हळुहळु बदल घडवून आणत आहेत. तसेच पारंपारिक जीवन आधुनिक जीवन पध्दती अशा दोन्ही पध्दतीचे अनुकरण करीत बंजारा समाज व काही कुटुंब आज संकमन अवस्थेत आहेत.

संदर्भ ग्रंथ सुची :-

1. अशोक शंकरराव पवार व सुनिता राठोड (पवार) – बंजारा समाजाचा दारिद्र्यनामा, लोकपाल पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, पृ.क. 10, 11, 16, 17.
2. रूख्मीणी पवार – बंजारा लोकजीवन पध्दती, कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगपुरा औरंगाबाद – 2016 पृ.क. 63, 64, 72, 73, 85 ते 92.
3. mr.m.wikipedia.org
4. सुनिल आनंदराव राठोड – बंजारा जमात, मधुराज पब्लिकेशन्स प्रा.लि. धावरी कंपनी जवळ पुणे – 2012 पृ.क. 34, 35.